

Μνήμων

Τόμ. 19 (1997)

Κ. Π. Κωστής, Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.388](https://doi.org/10.12681/mnimon.388)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΚΟΣ Χ. (1997). Κ. Π. Κωστής, Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας. *Μνήμων*, 19, 262–264. <https://doi.org/10.12681/mnimon.388>

γραφέα να αγνοεί τον εθνικισμό της ελληνικής διασποράς, όπως αυτός εκφράστηκε παραδείγματος χάριν μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων από στρώματα της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Κωνσταντινούπολης και των πόλεων των μικρασιατικών παραλίων και κυρίως από συντεταγμένες ομάδες της λαϊκής και εκκλησιαστικής διανόησης, καθώς και από τμήματα της επιχειρηματικής αστικής τάξης; Αν όμως ο ελληνικός εθνικισμός συνδυάζει, όπως τουλάχιστον πιστεύουμε, ετερόκλητα γνωρίσματα συγκροτώντας δύο διακριτές, αλλά και αλληλοεπικαλυπτόμενες και αλληλοδιεισδύουσες ιδεολογικές παραδόσεις με βάση το εκάστοτε πλαίσιο αναφοράς

του, αυτήν του πολιτικού και αυτήν του βιολογικο-πολιτισμικού έθνους, χωρίς ταυτόχρονα να αποτελεί διακεκριμένη περίπτωση ή εξαίρεση από έναν καθολικά ισχύοντα και διστορικά παρόντα κανόνα, τότε εύλογα καταδεικνύεται το επισφαλές μιας τέτοιας απόπειρας κατηγοριοποίησης. Μιας κατηγοριοποίησης που εξαντλείται στην εργαλειολογική και στενά ταξινόμηση σκοπιμότητά της και αναιρεί την ιστορική συνάφεια των ιδεολογικών κατασκευών στο όνομα μιας δομικής προσέγγισης του πεδίου του εθνικιστικού λόγου, η οποία εμφορείται αποκλειστικά σχεδόν από τη λογική και τη μεθοδολογία της πολιτικής επιστήμης.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

Κ. Π. Κοστής, *Στόν καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ήρακλειο 1995, 463 σ.

Η όλη μελέτη διαρθρώνεται σε 19 κεφάλαια. Στα πρώτα από αυτά, ο συγγραφέας αναλύει τη μέθοδό του, τα προβλήματα των πηγών και τον τρόπο με τον οποίο το εξεταζόμενο θέμα αντιμετωπίστηκε από τους έρευνητές. Έπισημαίνεται κυρίως ότι μέχρι την «παστεριανή επανάσταση» κυριάρχησε η ιπποκρατική αντίληψη για την ασθένεια, με τις μεταλλαγές που έφερε και σε αυτήν το πέρασμα από την ὀρθολογική ἔρμηνεία της ἀρχαιότητας στην ἠθική-ὑπερβατική ἐξήγηση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τονίζονται οἱ κίνδυνοι ἀπὸ μιὰ ἔρμηνευτική προσέγγιση πού δὲν ἔχει συνειδητοποιήσει ὅτι ἡ σύγχρονη εἰκόνα γιὰ τὴν ἀσθένεια διαφέρει οὐσιαστικά ἀπὸ τὴν παραδοσιακή. Ἐπομένως, γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἐπιδημιῶν τοῦ παρελθόντος, ἐπιβάλλεται ἡ χρησιμοποίηση τῆς ὀπτικῆς τῶν κοινωνιῶν, ὅπου ἐγγράφονται οἱ ἐπιδημίες αὐτές.

Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια θίγονται θέματα ὅπως:

— Χαρακτηριστικά τῆς πανώλης, τρόπος μετάδοσής της, συμπτώματα.

— Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν θυμάτων καὶ τὰ προβλήματα ἐκτίμησης τῶν συνολικῶν ἀνθρώπινων ἀπωλειῶν.

— Αἷτια τῆς νόσου (θεωρία τοῦ μιάσματος ἢ τῆς μετάδοσης).

— Ἡλικίες, φύλο καὶ κοινωνικὲς κατηγορίες πού πλήττονται περισσότερο.

— Πῶς ἀντιδρῶν στὴν ἐπιδημία οἱ πληττόμενες κοινωνίες (ἀν ἀναζητοῦν ἀποδιοπομπαῖο τράγο γιὰ τὰ δεινά τους, στάση ἀπέναντι στοῦ θάνατο κλπ.).

— Δημογραφικὲς, κοινωνικὲς καὶ οικονομικὲς συνέπειες τῆς ἐπιδημίας (πληθυσμικὰ κενά, ἀποδιοργάνωση οικονομίας, ἀναδιανομὲς τοῦ πλοῦτου κ.ἄ.).

— Ἄν φεύγουν, ἐμπρὸς στὴν ἐπιδημία, οἱ πληθυσμοί, ἢ μένουν καὶ τὴν ἀντιμετωπίζουν μοιρολατρικά.

— Ποιὸς ὁ ὑγειονομικὸς ἐξοπλισμὸς γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς νόσου (λοιμοκαθαρτήρια, νομοθεσία κλπ.).

Τὰ θέματα αὐτά, καὶ ἄλλα πολλὰ, ἀντιμετωπίζονται μὲ εὐρύτατη χρῆση τῶν σχετικῶν πηγῶν καὶ οὐσιαστικῆ γνώση τῆς

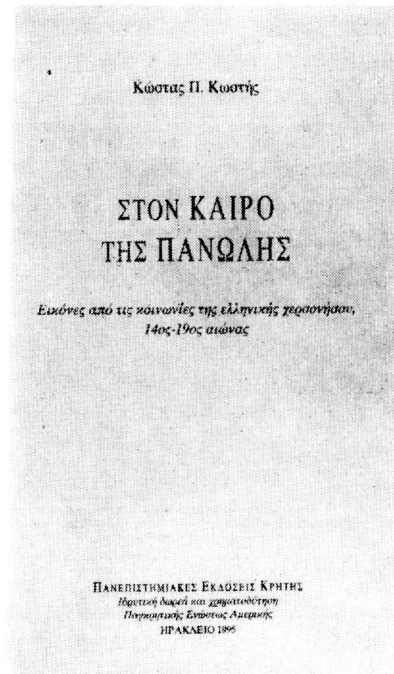
υπάρχουσες βιβλιογραφίας. Ἀπό τίς πολυπληθεῖς μαρτυρίες, χρησιμοποιοῦνται συστηματικά ὅσες διακρίνονται γιὰ τὴν ποσικιδῆ τους πληροφόρηση: καλύπτουν πολλές παραμέτρους τοῦ ὑπὸ διαπραγμάτευση ἀντικειμένου. Ἔτσι, οἱ ἱατροὶ Α. Γεωργιάδης-Λευκίας καὶ Γ. Κ. Ἑπίτης θὰ ἀναφερθοῦν σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ κεφάλαια, ἐπειδὴ στὰ σχετικά μὲ τὴν πανούκλα πονήματά τους ἐπιχειροῦν, μὲ τίς γνώσεις τῆς ἐποχῆς τους, ἐρμηνεῖα πολλῶν ἀπὸ τὰ προβλήματα ποῦ ἔθεσε στοὺς ἱατρικούς κύκλους καὶ τὴν τότε κοινωνία ἢ ἐπιδημία.

Τὸ ἔργο καλύπτει, σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο του, μιὰ μεγάλη χρονικὴ περίοδο: 140-190 αἰῶνα. Ἀρκετὰς φορές οἱ ἀναφορὲς πηγαινοῦν ὡς τὸν Ἰουστινιανό, καὶ παλαιότερα. Τὸ εὐρὺ αὐτὸ χρονικὸ ἀνάπτυγμα καθιστᾷ ἀναγκαῖα τὴν παράλληλη παρουσίαση μαρτυριῶν ποῦ ἐγγράφονται σὲ τελείως διαφορετικούς χρόνους καὶ χώρους. Γιὰ παράδειγμα, στὴ διαπραγμάτευση ἑνὸς κεφαλαίου χρησιμοποιοῦνται πληροφορίες ποῦ ἀναφέρονται:

Κωνσταντινούπολη	1347
Χάνδακα	16ος αἰ.
Σέρρες	1641-2
Ἀθήνα	1789
Κεφαλονιά	1816
Αἴγινα	1827-8
Πόρο	1837

Τὸ πρόβλημα ποῦ τίθεται εἶναι ἂν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν συγκριτικὰ φαινόμενα (τῆς ἐπιδημίας ἐδῶ) ποῦ ἔχουν παραχθεῖ σὲ διαφορετικούς ἱστορικούς χρόνους καὶ σὲ διαφορετικὸ κοινωνικὸ πλαίσιο. Ὁ συγγραφέας φαίνεται νὰ μὴν ἀγνοεῖ τὸ ζήτημα ὅταν γράφει «ὁ λοιμὸς τῶν Μουσουλμάνων εἶναι κάτι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ λοιμὸ τῶν Χριστιανῶν, ἔστω καὶ ἐὰν τὰ κλινικὰ συμπτώματά του εἶναι τὰ ἴδια». Ἀφοῦ ἡ παράλληλη αὐτὴ παρουσίαση θεωρήθηκε ἀναγκαῖα, θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἐκτενέστερα καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὅλα τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα ποῦ αὐτὴ συνεπάγεται, ὥστε νὰ ἀποφευχθοῦν τυχὸν ἀντιρρήσεις ἢ παρανοή-

σεις. Ἰδιαίτερα, μάλιστα ποῦ μὲ τὴν ἐλλειψὴ εὐρετηρίων δὲν εἶναι εὐκόλη ἢ ἀναζήτηση καὶ ἡ συσχέτιση τῶν φαινομένων στὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο, καθὼς καὶ ἡ θεματικὴ τους ὁμαδοποίηση. Τὴν μὴ παρουσία τῶν ἐργαλείων αὐτῶν γιὰ τὴν ἀναζήτηση πολλαπλῶν πληροφοριῶν σὲ ἓνα βιβλίο πυκνογραμμένων 400 καὶ ἄνω σελίδων, θὰ αἰσθανθεῖ ἔντονα ὅποιος θελήσει νὰ τὸ χρησιμοποιήσῃ μετὰ τὴν πρώτη ἀνάγνωση. Θὰ ἀναγκασθεῖ νὰ κάνει τὸ δικὸ του εὐρετήριο.

Ἡ μεγάλη συμβολὴ τῆς μελέτης, γιὰ τὴν ἐλληνικὴ τουλάχιστον βιβλιογραφία, ἔγκειται στὶς προτάσεις ποῦ διατυπώνονται γιὰ μιὰ νέα ἀνάγνωση τῆς ἐπιδημίας. Ἐχοντας ὁ συγγραφέας ἀφομοιώσει δημιουργικὰ τὰ σχετικά μὲ τίς ἐπιδημίες πρόσφατα πορίσματα ἱατρῶν καὶ ἱστορικών, μᾶς κατευθύνει σὲ μιὰ ἱστοριογραφικὴ περιπλάνηση, ὅπου πρωταγωνιστὴς δὲν εἶναι μόνον ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ τὰ τρωκτικὰ καὶ οἱ φύλλοι. Αὐτὰ παραγνοῦν τὴ νόσο, ἀπὸ τὴν ἀντοχὴ αὐτῶν στὸ κρῦο ἢ τὴ ζέστη

ή τὸ βράκιλλο τῆς πανούκλας ἐξαρτᾶται, σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἢ δυναμικότητα τῆς ἐπιδημίας, ὁ ρυθμὸς διάδοσής της, ἢ ἀναπαραγωγή της, τὰ καταστροφικὰ της ἀποτελέσματα. Ξεφεύγοντας, ἔτσι, ἡ μελέτη ἀπὸ τὶς ὡς τώρα ἀποκλειστικὰ ἀνθρωποκεντρικὲς ἐρμηνεῖες, ἀνοίγει νέα πεδία γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν ἐπιδημιῶν τοῦ παρελθόντος.

Σὲ παράρτημα δίνεται μιὰ ἀναλυτικὴ, τεκμηριωμένη καὶ πολὺ χρήσιμη χρονολογία τῆς πανώλης στὴν ἐλληνικὴ χερσόνησο (14ος-19ος αἰ.). Δημιουργεῖται, ἔτσι, ἓνα corpus μαρτυριῶν ποὺ ἀποτελεῖ πλέον τὴ βάση γιὰ ὅποιαδήποτε μελέτη αὐτῆς τῆς νόσου καί, συγχρόνως, ἐπιτρέπει τὸν ἐμ-

Πανεπιστήμιο Κρήτης

πλουτισμὸ της μὲ τὸν ἐντοπισμὸ, ἐνδεχομένως, νέων σχετικῶν δεδομένων.

Ἡ μελέτη καλύπτει οὐσιαστικὸ κενὸ στὴ νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία καὶ θὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀσχολουμένων μὲ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες γενικότερα. Ἐπὶ πλέον, λόγω τοῦ ἐξεταζόμενου θέματος, θὰ εὐαίσθητοποιήσει καὶ πολλοὺς ἄλλους ἀναγνώστες, εἰδικούς καὶ μὴ. Τὸ AIDS, μὲ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα ποὺ προκαλεῖ, ἔχει κάνει ἐπικαιρὲς τὶς ἐπιδημίες τοῦ παρελθόντος: ἀναζητοῦνται σ' αὐτές, συμπεριφορὲς καὶ νοοτροπίες ποὺ θὰ βοηθήσουν, ἐνδεχομένως, στὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων ποὺ ὀδυνηρὰ θέτει τὸ παρόν.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

Πέπη Γαβαλά - Ἑλένη Γαρέζου, Τὰ γλυπτὰ μνημεῖα τοῦ κοιμητηρίου Ἁγίου Γεωργίου. Ἑρμούπολη Σύρου (19ος-20ὸς αἰώνας), ἔκδ. Ὑπουργεῖο Αἰγιατοῦ - Δήμος Ἑρμούπολης, Γνώση, Ἀθήνα 1994, 789 σ.

Ἡ ἱστορικότητα τοῦ θανάτου ἔχει τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἀπασχολήσει συστηματικὰ τὴν ἔρευνα. Πιὸ γνωστὲς εἶναι οἱ προσεγγίσεις τοῦ Philippe Ariès καὶ τοῦ Michelle Vovelle. Ἡ πρώτη ταξινομήθηκε ὡς ποιοτικὴ, γιὰτὴ στηρίχθηκε κυρίως σὲ φιλολογικὲς μαρτυρίες· ἡ δευτέρη ὡς ποσοτικὴ, ἐπειδὴ βασίστηκε σὲ πηγὲς ποὺ ἀποτελοῦν σειρά, ὅπως οἱ διαθήκες. Ὡστόσο, ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς φαίνεται ἀθάνατος, ἀφοῦ κάλλιστα μπορεῖ νὰ συνυπάρξουν καὶ οἱ δύο μέθοδοι σ' ἓνα ἱστοριογραφικὸ κείμενο.

Ὁ ἐρευνητικὸς ὀρίζοντας διευρύνθηκε ἀκόμη περισσότερο ὅταν ἀπὸ τὶς γραπτὲς μαρτυρίες ἢ προσοχὴ τῶν μελετητῶν στράφηκε καὶ στὰ ταφικὰ μνημεῖα. Τὰ νεκροταφεῖα ἔχουν καὶ αὐτὰ τὴ δική τους ἱστορία. Παρακολουθοῦν, κυρίως στὴ μέση καὶ μακρὰ διάρκεια, τὶς ἀλλαγὲς τῶν κοινωνικῶν μέσων στὶς ὁποῖες ἐγγράφονται. Ἐπομένως, ἀποτελοῦν μάρτυρες γιὰ τὰ ὅσα συμβαίνουν σ' αὐτές.

Ἡ καταγραφή τῶν ταφικῶν μνημείων ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴ προϋπόθεση γιὰ νὰ ἐπιχειρηθοῦν ὑποθέσεις μεγαλύτερης ἐμβέλειας γιὰ τὶς θρησκευτικὲς συμπεριφορὲς ποὺ συνδέονται μὲ τὸν θάνατο. Ἀπ' ὅσο γνωρίζω, διαθέτουμε, γιὰ τὸ ἐλληνικὸ κράτος, δύο μόνον τέτοιες ἀναλυτικὲς καταγραφές: τοῦ Α' Νεκροταφείου Ἀθηνῶν, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1972¹, καὶ τοῦ Νεκροταφείου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Ἑρμούπολη, ἡ ὁποία ἐδῶ παρουσιάζεται.

Οἱ κυρίες Π. Γαβαλά καὶ Ε. Γαρέζου πραγματοποιήσαν ἄλλο περιγράφοντας ἀναλυτικὰ 530 ταφικὰ μνημεῖα ποικίλων τύπων (μαυσωλεῖα, ἐπιτύμβιες στήλες, λάρνακες κλπ.), ποὺ μνημονεοῦν θανάτους ἀπὸ τὸ 1823-1984. Ἀφοροῦν κυρίως στὶς ἀνώτερες καὶ μεσαῖες κοινωνικὲς ὁμάδες.

1. Ε. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη καὶ Δ. Τσουκλίδου-Πέννα, *Μνημῶν Α' Νεκροταφείου Ἀθηνῶν, Α' Ζώνη, Ἰον Τιμῆμα*, ἔκδ. Δήμου Ἀθηναίων, Ἀθήνα 1972.